ISSN 2278-6864

शिक्षण आणि समाज

विशेषांक, जुलै २०१५ ते डिसेंबर २०१७

'सामाजिक विकासातून शिक्षण आणि शिक्षणाद्वारा सामाजिक विकास'
ह्या धोरणास वाहिलेले त्रैमासिक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
आणि
एकविसावे शतक

इंडिअन इन्स्टिटयूट ऑफ एज्युकेशन
जे. पी. नाईक पथ, कोथरूड, पुणे- ४११ ०३८

Scanned with OKEN Scanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार
ईश्वर ल. राठोड ६

भटक्या जमाती व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
जगन्नाथ बा. सावंत ६

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - छोटे राज्य व संविधान
माधव चोले ७

आरक्षण : अपेक्षा आणि वास्तव
दीपक प्र. गायकवाड ८८

***

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार

ईश्वर ल. राठोड

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, क्रांतिसूर्य डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांच्या कारकीर्दीतील सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे जातीअंताची लढाई संपवून संपूर्ण भारतातील बहुजन समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी महात्मा फुले आणि शाहू महाराजांच्या कार्याला प्रेरणादायी मानून समाज परिवर्तनासाठी शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र परिवर्तन, तसेच दीनदलित दुबळ्यांना शैक्षणिक प्रवाहात संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण धोरण आखणे हे होय. महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सर्व कार्याचा आवाका पाहिल्यास असे म्हणता येते की ते दीनदलितांचे कैवारी, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, तसेच जागतिक पातळीवरील ख्यातनाम अभ्यासक म्हणून परिचित आहेत. जगातील प्रसिद्ध विद्यापीठांपैकी कोलंबिया विद्यापीठात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची प्रतिमा आणि त्या प्रतिमेखाली लिहिलेले हे वाक्य आहे, 'Symbol of Knwoledge' ज्ञानाचे प्रतीक म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जगात ओळखले जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तळागाळातील समाज समृद्ध व्हावा यासाठी शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली. विकासाच्या प्रक्रियेत त्यांना संधी मिळावी तसेच त्या समूहामध्ये परिवर्तन होऊन त्या लोकांनी स्वावलंबी जीवन जगावे असे विचार डॉ. आंबेडकर यांनी व्यक्त केले आहेत.

२१ व्या शतकातही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार महत्त्वाचे वाटतात. कारण भांडवलशाहीमुळे सर्वच क्षेत्रात सामान्य माणूस हा वेगवेगळ्या सुविधांपासून वंचित राहू लागला आहे जसे की शैक्षणिक सुविधा. आज अत्यंत गरीब आणि आर्थिकदृष्ट्या मागास असलेल्या कुटुंबाला महागडे शिक्षण परवडणारे नाही. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सर्वांना समान अशी वागणूक मिळावी, तसेच सर्वांना सर्वच क्षेत्रात शिक्षण घेता यावे यासाठी कायदे केले. मात्र आज त्या स्वरूपाचे चित्र दिसून येत नाही. उलट असे दिसून येते की चांगल्या शिक्षणासाठी खूप मोठी रक्कम मोजावी लागते आणि हे महागडे शिक्षण गोरगरीब लोकांना परवडणारे नाही. म्हणून शिक्षणक्षेत्रात सर्वांना संधी मिळून सर्व जनतेचा विकास होणे गरजेचे आहे.

सामाजिक न्यायावर आधारित सम्यक परिवर्तन केवळ शिक्षणाने येऊ शकते.

Scanned with OKEN Scanner

शिक्षण हेच सामाजिक क्रांतीचे साधन आहे. शिक्षणाच्या अभावाने माणूस [illegible] होण्यास वेळ लागत नाही. त्यामुळे शिक्षण प्रत्येकाला मिळाले पाहिजे. शासना[illegible] जबाबदारी घेऊन सक्तीचे आणि मोफत शिक्षण दिले पाहिजे. माणसाला [illegible] म्हणून जगण्याची जाणीव शिक्षणातून निर्माण होते. शिक्षणाने ही जाणीव दिली [illegible] या मताचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सतत आग्रह धरला होता. म्हणून या [illegible] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यकृतीतून तळागाळातील बहुजन समाजात परि[illegible] झालेले आहे असे म्हणावे लागेल. परंतु समकालीन समाजव्यवस्थेत आजही [illegible] जातीजमाती मुख्य प्रवाहात आलेल्या नाहीत. तर त्या समूहाला प्र[illegible] आणण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांची गरज असून त्यांना परिघातून बा[illegible] काढून मुख्य समाजाच्या केंद्रस्थानी आणणे गरजेचे आहे.

शिक्षण हे जागतिक परिवर्तनाचे साधन आहे या सत्याचे डॉ. बाबास[illegible] आंबेडकरांना आकलन झालेले आहे. कारण त्यांच्या मते कोणत्याही समाजरचने[illegible] कार्यात शिक्षणामुळेच परिवर्तन घडून येते. म्हणजे शिक्षण हे परिवर्तनाचे मह[illegible] साधन आहे असे डॉ. आंबेडकरांच्या शैक्षणिक कार्यातून दिसून येते. भारतीय स[illegible] शिक्षणापासून वंचित होता. त्याचे कारण जातिव्यवस्था हेच होते. शिक्षण घेण्या[illegible] अधिकारांपासून शूद्रातिशूद्र आणि स्त्रिया यांना या व्यवस्थेने वंचित केले. परिणा[illegible] जीवनच विचारहीन बनले. त्यांच्या जीवनातील मती, नीती, गती, वित्त हे शि[illegible] नसल्याने गेले. अर्थहीन जीवनाला अनर्थाचे स्वरूप मिळाले. शिक्षणाने मनुष्यत्व ये[illegible] आणि पशुत्व हटते यासाठी महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी कार्य के[illegible]. शिक्षणाने माणूस बनण्याची प्रक्रिया पूर्ण होते. विवेकी माणूस, विचारी माणूस देशाच्या विकास प्रक्रियेत आपले योगदान देत असतो. म्हणून शासनाने शिक्षणाला उत्ते[illegible] दिले पाहिजे. विद्याबंदीमुळे या देशातील शूद्रातिशूद्रांचे, स्त्रियांचे मनुष्यत्व हिराव[illegible] घेतले गेले. त्यामुळे फुले दाम्पत्याने शिक्षणाचा ध्यास घेतला. फुले, शाहूंचा वारसा घेऊन डॉ. आंबेडकरसुद्धा दीनदलितांचे कैवारी म्हणून पुढे आले आणि बहुजनांच्या परिवर्तनासाठी त्यांनी अनमोल असे कार्य केले.

'शिक्षण म्हणजे सम्यक परिवर्तन,' हेच सामाजिक क्रांतीचे सूत्र आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्यायावर अधिष्ठित समाज निर्माण करण्यासाठी शिक्षण हेच महत्त्वाचे आहे. आयुष्यभर स्वत: 'ज्ञान' महत्त्वाचे मानणारी भूमिका त्यांनी घेतली. त्यातूनच शिक्षणासंबंधीचा विचार मांडला. केवळ पुस्तकी विचार मांडून ते थांबले नाहीत तर पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीमार्फत शाळा, महाविद्यालये आणि वसतिगृहाचे आदर्श कार्य उभे केले. शोषित, पीडित, वंचितांच्या शिक्षणासाठी प्रचंड कार्य करताना दुर्लक्षित, वंचित भागात शिक्षणाचा प्रवाह प्रारंभित केला आणि

Scanned with OKEN Scanner

त्याला व्यापक स्वरूपही दिले. आपल्या भूमिकेत आणि कार्यात सतत समाज आणि देशाला केंद्रस्थानी ठेवले. डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षण क्षेत्रातील सर्व पैलूंना समजून शिक्षणातील सुधारणाविषयक धोरणाची निर्मिती केली. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारातून हे स्पष्ट दिसायचे की शिक्षणाने मानवी जीवनात आणावयाच्या सम्यक परिवर्तनासाठी सर्वांनी घ्यावयाच्या भूमिका त्यांनी प्रतिपादन केल्या. ज्ञानाने सारा समाज बदलून जाईल या अपेक्षेने शिक्षण म्हणजे व्यक्तीचा मानसिक व बौद्धिक विकास घडवून आणण्याचे, सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्याचे, आर्थिक विकास साधण्याचे व राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचे शस्त्र आहे ही भूमिका त्यांनी घेतली. त्यामुळेच शिक्षक आणि प्राध्यापकांच्या नियुक्तीच्या पद्धतीबद्दल खंत व्यक्त करून शिक्षक प्राध्यापकांच्या नियुक्तीचे मानदंडही समाजासमोर स्वतःच्या संस्थेतून निर्माण केले. सारा समाज शिकला पाहिजे या ध्येयावर निष्ठापूर्वक भूमिका घेऊनच त्यांनी कार्य केले. थोर समाजसुधारक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या एकंदर कार्यापैकी शिक्षणक्षेत्रातील कार्य हे निश्चितच आदर्श कार्य आहे. परंतु शिक्षण क्षेत्रासोबतच इतर बाबतीतदेखील त्यांनी समाजाचे पुनरुत्थान करण्यासाठी अहोरात्र कष्ट केले. शिक्षणाने समाज विकसित होतो, विकसित झालेला समाज प्रगतीचे ध्येय साध्य करतो हे जेव्हा त्यांच्या निदर्शनास आले तेव्हा डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणक्षेत्रात क्रांती घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले.

ब्रिटिश सरकारने शिक्षणासंबंधी उदार धोरण स्वीकारून सर्वच जाती धर्मांना शिक्षणाचे द्वार मुक्त केले. त्याबद्दल डॉ. आंबेडकरांनी सरकारचे कौतुक केले आहे. त्यांच्या मते, 'इंग्रजी विद्या म्हणजे केवळ 'वाघिणीचे दूध'. ते ज्यांना म्हणून प्राशन करावयास मिळाले त्यांच्यांत नवा उत्साह, नवीन तेज, नवीन स्फूर्ती उत्पन्न झाली. ज्यांना इंग्रजी विद्या संपादित करता आली त्यांच्यात स्वतंत्रतेच्या कल्पना निर्माण झाल्या. इंग्रजी शिक्षण व विद्येच्या प्रभावामुळे राजा व प्रजा यांचे हक्क त्यांना कळू लागले. हे वाघिणीचे दूध पिऊन पुष्ट झालेल्या या पिल्लांनी इंग्रजांच्या सत्तेविरुद्ध आवाज उठविला. असे हे वाघिणीचे दूध अस्पृश्य जातींना सक्तीने, मोफत व सार्वत्रिक स्वरूपात त्वरित मिळाले पाहिजे अशी ठाम भूमिका त्यांनी आपल्या अग्रलेखातील शैक्षणिक विचारात मांडली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, 'प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार करणे हा सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रश्न सोपविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यास कित्येक शतके लागतील. म्हणून प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत सक्तीचा कायदा करावा लागतो. आघाडीस आलेल्या जगातील सर्व देशांनी सक्तीचा कायदा करूनच लोकांची

निरक्षरता हद्दपार केली असे दिसून येते. जे वर्ग आधीच्या शिक्षणाचा लाभ घेतात त्यांच्यावर शिक्षणाची अर्थातच सक्ती करावी लागत नाही, परंतु ज्यांना शैक्षणिक परंपरा नाही व ज्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळत नाही व जे त्या बाबतीत उदासीन असतात, त्यांच्यासाठी सक्तीच्या कायद्याची आवश्यकता असते.' या विचारांतून त्यांनी एका विदारक अशा शैक्षणिक व सामाजिक सत्यावर बोट ठेवले आहे. कारण प्राथमिक शिक्षण हा राष्ट्राच्या प्रगतीचा आणि परिवर्तनाचा पाया आहे. त्यामुळे हा प्रश्न सक्तीनेच सोडविला पाहिजे व निरक्षरता घालवून समाजपरिवर्तन व सुधारणेला चालना दिली पाहिजे अशी भूमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पारदर्शकतेने मांडली आहे.

शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण करून समाजपरिवर्तनाचे ध्येय साध्य करता येते असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. 'शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण करण्यासाठी सक्तीचे शिक्षण देण्याची जबाबदारीही प्रांतिक सरकारवरच असणे जरूरीचे आहे. लोकांना साक्षर करणे, निरक्षरता हद्दपार करणे ही सरकारची जबाबदारी आहे. ती केव्हाही टाळता येणारी नाही. अन्यथा सरकारने एक पवित्र कर्तव्य करण्यात चुकारपणा केला असेच म्हणावे लागेल. सार्वत्रिक शिक्षणाचा प्रश्न हा तुटकतुटक रीतीने सोडविण्याचा प्रश्न नव्हे. तो एकसूची धोरणानेच सोडविण्यात आला पाहिजे. सर्व प्रांताची समप्रमाणात शैक्षणिक प्रगती होण्यासाठी प्रांतिक सरकारनेच सर्व जबाबदारी आपल्या अंगावर घेणे आवश्यक आहे.'

आजच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांच्या मूलभूत तत्त्वांची पायाभरणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या या विचारातून केल्याचे सिद्ध होते. आपल्या अग्रलेखांतून त्यांनी प्रांतिक सरकारनेच शिक्षणाचा ताबा व जबाबदारी का घ्यावी यासंबंधीचे केलेले विवेचन सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राष्ट्रीय दृष्टीने अत्यंत पायाभूत आहे.

मानवी जीवनातील वैचारिक आणि नैतिक मूल्ये कधीच स्थिर राहिली नाहीत. ती कालमानाप्रमाणे बदलत राहतात. नुसती बदलत नाहीत तर ती प्रगत होत जातात. भारतीय विद्यार्थ्यांनीही या नव्या निर्माण होणाऱ्या जीवनमूल्यांची दखल घेतली पाहिजे आणि आपणही ती आचरणात आणण्यात सिद्ध झाले पाहिजे. हे नवे तत्त्वज्ञान आपल्या विद्यादायी संस्था आपल्या शिक्षणक्रमात घालतात की नाही याकडेही पाहिले पाहिजे. 'पण खेदाची गोष्ट अशी की आधुनिक विद्यार्थ्यांची बौद्धिक आणि वैचारिक पातळी रोडावत चाललेली आहे. भूतकाळातील मानवी प्रज्ञेशी तुलनाच होऊ शकत नाही. ही बौद्धिक पातळी का खाली घसरली याचा विचार विद्यार्थ्यांनी करणे आवश्यक आहे आणि या परागतीचे कारण अगदी स्पष्ट आहे. आजचा विद्यार्थी वर्ग

Scanned with OKEN Scanner

भूतकालीन प्रज्ञावंत आणि प्रतिभावंत यांच्या तत्त्वज्ञान व वाङ्मय कृतीचा अभ्यास मन लावून करीत नाहीफ हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भाषणातील चिंतन एकूण व्यवस्थेबद्दल चिंता करायला भाग पाडणारे आहे.

भारतामध्ये बहुसंख्य जनता अज्ञान आणि भोळसर खुळ्या कल्पनेत गुरफटून गेली आहे. नव्हे, येथील समाजरचनाच खुळ्या कल्पनांना जन्म देते. म्हणून उपासतापास, नवससायास, देवदेवऋषी करणे म्हणजे धर्मपालन करणे अशी लोकांची भावना झालेली आहे. या खुळ्या आणि धर्मभोळ्या जनतेची या कल्पनेतून सुटका करावयास पाहिजे. विद्यार्थ्यांनी चाळीचाळीत जाऊन जनतेचे अज्ञान आणि खुळ्या समजुती दूर केल्या पाहिजेत. तरच आताच्या शिक्षणाचा जनतेला लाभ होईल. आपण आपल्या ज्ञानाचा केवळ परीक्षा पास होण्यासाठीच उपयोग करून चालणार नाही. ज्ञानाचा उपयोग आपण आपल्या बांधवांची सुधारणा, प्रगती करण्याकरिता केला पाहिजे तरच भारत उन्नतावस्थेला जाईल. आपल्या देशाची दुःस्थितीतून मुक्तता करण्यासाठी समाजाने ती दक्षता घेतली पाहिजे. समाजाचा पाया भक्कम असावा आणि त्याचे ध्येय विशाल असावे. समाजाची नजर संकुचित नसावी व त्याने कुठल्याही एकाच तत्त्वाला श्रेष्ठ मानू नये. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या सर्व विचारांतून आणि कार्यातून संपूर्ण समाजाच्या, संपूर्ण देशाच्या उन्नतीचा विचार व्यक्त झाला आहे. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही या भूमिकेतून स्त्री पुरुषांच्या शिक्षणासाठी व्यापक मोहीम त्यांनी राबविली. सहशिक्षणाचा विचार सांगून प्रत्यक्ष अंमलात आणला. ज्ञान म्हणजे व्यक्तीच्या जीवनाचा पाया आहे आणि म्हणूनच प्रत्येक विद्यार्थ्याने बुद्धीचा विकास करण्यासाठी हालअपेष्टा सहन करून ज्ञान मिळविले पाहिजे. त्या ज्ञानाच्या बळावर स्वतंत्रपणे विचार करावयास शिकले पाहिजे हे विचारसूत्र सर्वांना दिले. देशाच्या शैक्षणिक स्थितीचा विचार करून समाज आणि शिक्षण यांचा अनुबंध सर्वांसमोर ठेवला.

महापुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षण क्षेत्रातच कार्य केले असे नव्हे तर संपूर्ण बहुजन समाज आणि देशासाठी अनमोल असे कार्य केले आहे. भारतातील बहुजन समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शिक्षण क्षेत्रात संधी उपलब्ध करून दिली आणि भारतीय समाजव्यवस्थेतील दुःस्थिती नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केले. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत मिळावे म्हणून सरकार दरबारी प्रयत्न करण्यात आले. आजच्या युगातदेखील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार निश्चित विकासाच्या दिशेने घेऊन जाणारे आहेत. म्हणून आजदेखील शिक्षण आणि समाज समृद्ध करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची गरज आहे असेच म्हणावे लागेल.

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ सूची

१) खंडाळे विजया, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००७

२) लुलेकर प्रल्हाद, दलितेतरांसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर- अनंत पैलूंचा सामाजिक योद्धा, सायन पब्लिकेशन्स, पुणे, २०११

३) डॉ. प्रदीप आगलावे, समाजशास्त्रीय विचारवंत, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००७

४) शहा, पाटील; आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन्स्, जळगाव, २००८

***

सक्तीच्या शिक्षणाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मत

"प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार हा राष्ट्रीयदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे. सध्याच्या युगात ज्या देशातील बहुजनसमाज निरक्षर आहे, त्यांचा अशा देशाच्या जीवनकलहात टिकाव लागायचा नाही हे सांगणे नकोच. प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्राच्या प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुषीवर हा प्रश्न सोपविण्यास प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार होण्यास कैक शतके लागतील. म्हणून शिक्षणाच्या बाबतीत सक्तीचा कायदा करावा लागतो."

(दलितांचे शिक्षण - शंकरराव खरात,
इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे. पृष्ठ क्र. १९६)

Scanned with OKEN Scanner